

Jacobijnenkerk – 700 jaar

DOOR RIENK TERPSTRA*

De orde van de Dominicanen, gesticht door Dominicus de Guzman, erkende in 1245 officieel de vestiging in Leeuwarden. Hierdoor wordt tevens het toen al redelijk ontwikkelde stedelijke karakter bevestigd. Immers de monniken van deze orde, ook wel Predikheren of Jacobijnen genoemd, richtten zich met prediking direct tot het volk, hadden geen eigendommen en waren voor hun levensonderhoud aangegeven op giften, schenkingen en aalmoezen. Zij kozen hun vestigingen dus bij voorkeur in de grotere bevolkingscentra. Dit blijkt ook uit de kloosters die omstreeks dezelfde tijd tot stand kwamen in Utrecht, Maastricht, Zierikzee, Zutphen, Haarlem, Den Bosch, Nijmegen en Groningen.

VESTIGING OP DE TERP

Evenals vele andere vestigingen van de in 1215 gestichte orde is die in Leeuwarden ook aan de toenmalige rand van de stad gesitueerd. Hier vertegenwoordigde de grond nog geen hoog economisch belang en was mede daarom gemakkelijk te verwerven, bovendien waren hier de uitbreidingsmogelijkheden het grootst. Een aspect van belang omdat de orde zeer snel groeide.

Zestig jaar na de stichtingsdatum van de orde bestonden er al meer dan 400 vestigingen, verspreid over Europa. In Leeuwarden konden de Jacobijnen – zij ontlenen deze naam aan de patroon en naam van hun vestiging in Parijs St. Jacobus – zich op een stuk grond net buiten de noordoostelijke rand van de terp Nijehove vestigen. Dit stuk grond was door een laagsgewijze ophoging bij deze terp gaan behoren. De monniken kregen hier een ruim bemeten perceel grond van de invloedrijke familie Cammingha. Leden van deze familie zouden door de Kruisvaartprediking in contact met de orde gekomen zijn en hen reeds aan het einde van de jaren twintig in de 13de eeuw naar Leeuwarden hebben gebracht.

DE BOUW VAN HET KLOOSTERCOMPLEX

Het zou zeker 30 jaar na de officiële erkenning van de vestiging door de orde in 1245 duren voordat met de bouw van het klooster-

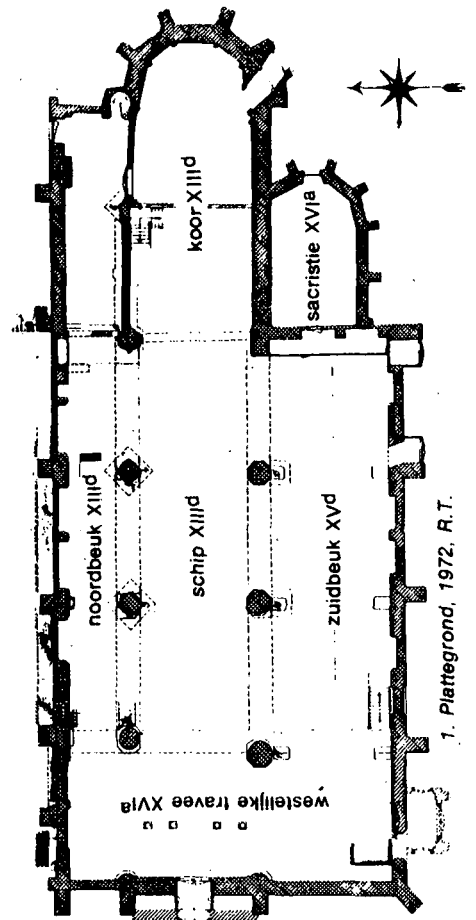
complex een aanvang kon worden gemaakt. Het klooster werd gesitueerd op een terrein dat omsloten is door de huidige Nieuwburen, Schoenmakersperk, Jacobijnerkerkhof en de beide zijden van de Monikkenmuurstraat.

Het complex bestond uit een kerk, klooster, kerkhof, boomgaarden en moestuinen en later nog een ziekenhuis. Van dit ziekenhuis maakte ook de stad in tijd van nood gebruik, bijvoorbeeld wanneer het aantal stadspestkamers ten noorden van het klooster ontoereikend was.

In de eerste helft van de 13de eeuw bezaten de bouwwerken van de orde geen uiterlijke herkenbaarheid. De Constitutiones van 1228 schreven slechts een eenvoudige architectuur voor, waarin volop ruimte aanwezig moest zijn voor de leken en de koor- en altaardienst.

Een kooromgang, een dwarspand en een toren tegen de westgevel werden niet toegepast en hierdoor ontstonden vooral kerkgebouwen met een zaal- of hallenvorm, met één overwelfd koor.

Waarschijnlijk hebben bij de bouw de nieuwe kloosterkerk in Leeuwarden, de hoofdkerk St. Romain (1230) in Toulouse, de St. Jacobus (1250) in Parijs en de tien jaar later gerealiseerde Dominicanerkerk te Aken als voorbeeld gediend voor het toepassen van tweebeukige hallenkerken. In deze kerken waren de beuken gelijk van afmetingen en bezaten een gemeenschappelijk koor.

Plattegrond van de kerk uit 1772.

De oorspronkelijke 2 beuken, hier het schip en de noordbeuk, worden gescheiden door een zuilenrij. De zuidbeuk werd in de 15de eeuw uitgebreid met drie kapellen, waaraan in 1500 een vierde werd toegevoegd, toen de westgevel van de kerk met één travee werd verlengd.

Jacobijnerkerk 700 jaar

* R. Terpstra is medewerker van het bureau monumentenzorg in de provincie Friesland. Voor de tekst van dit artikel werd in belangrijke mate gebruik gemaakt van het fotoboek 'De Jacobijnerkerk te Leeuwarden' (R. Terpstra, uitg. De Tille Leeuwarden, 1978) en het niet gepubliceerde artikel 'De Bouwgeschiedenis van de Grote- of Jacobijnerkerk en het voormalige Jacobijnenklooster te Leeuwarden' (R. Janse en R. Terpstra, 1978).

Vogelvluchtplattegrond uit 1632 met gezicht op de zuidzijde van de Jacobijnerkerk. Duidelijk is de spits te zien van het laat 15de eeuwse torentje op de scheiding van schip en koor, dat bij de laatste restauratie is gereconstrueerd. (zie 5)

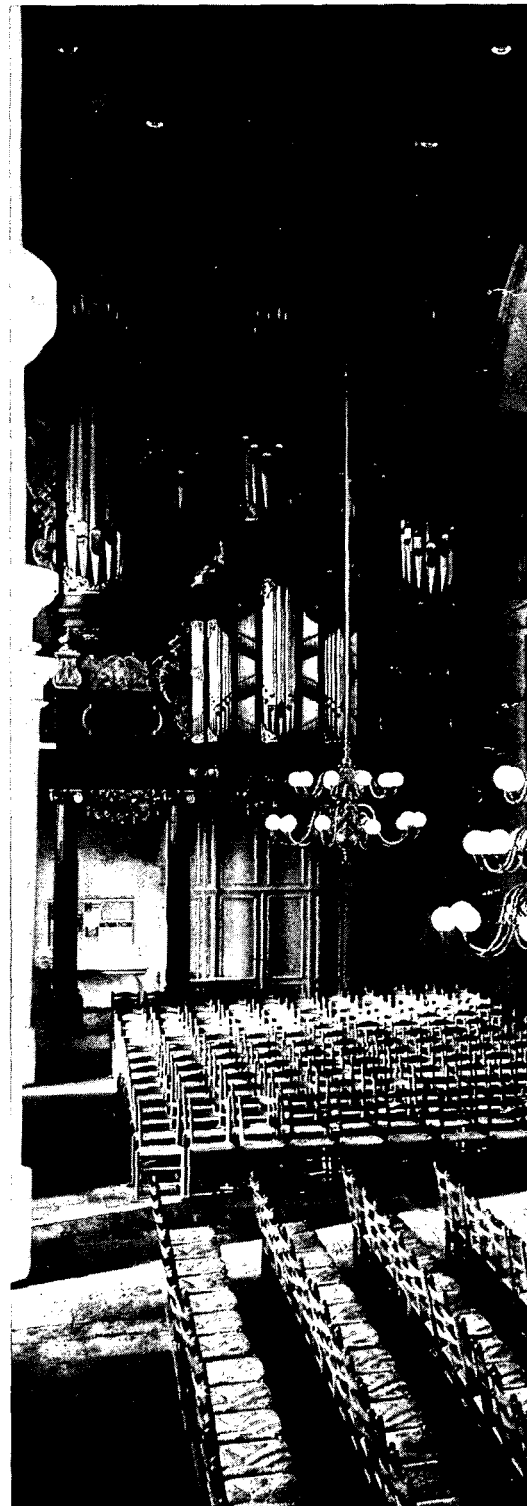
BOUWVOORSCHRIFTEN

Door de snelle toename van het aantal kerkgebouwen achtte één van de belangrijkste leiders van de orde, Hubertus de Romans, rond het midden van 13de eeuw het opstellen van bouwvoorschriften wenselijk om een eenheid in de architectuur van de kloosterkerken te bewerkstelligen. De H. Dominicus bepaalde de hoogte van het muurwerk van het klooster op 12 voet en de afstand tot de nok van het kloosterdak op 20 voet. Alleen in het koor en de sacristie was een overwelling in steen toegestaan terwijl marmer en mozaïek geweerd moesten worden. Door de

toepassing van de verschillende bouwwijzen in de streken waar zij zich vestigden, was het echter moeilijk om de verordening van de bouwhoogten te handhaven.

De Jacobijnerkerk in Leeuwarden is tot de nok 23 meter hoog geworden; het schip is 48 meter lang en 8 meter breed. De koorsluiting wordt gevormd door vijf zijden van een niet helemaal regelmatige vijfhoek. Aan de noordzijde is bij het begin van de bouw een zijbeuk gebouwd waarvan de scheidingsmuur door bogen en vier ronde bakstenen zuilen gedragen wordt. De muren hiervan zijn gemiddeld 1.40 m dik, de diameter van

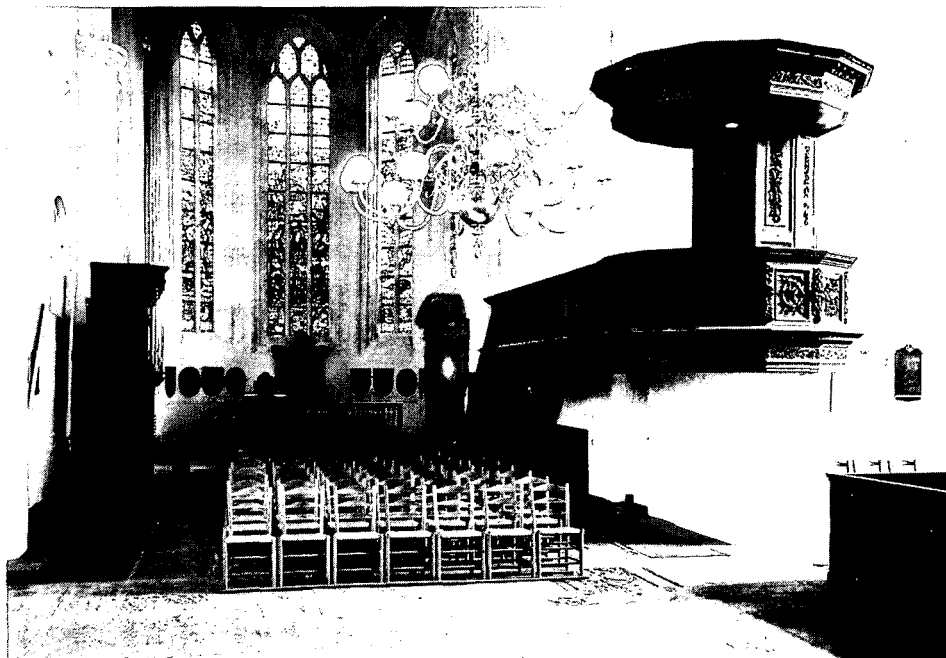
de zuilen is 1.30 m. De kerk is opgetrokken uit rode en gele kloostermoppen. Aan de kap moet omstreeks het jaar 1300 begonnen zijn: de bouw van de kerk zal derhalve waarschijnlijk van 1275 tot 1300 geduurd hebben. Zowel het koor als de zuidmuur werden voorzien van forse steunberen wat er, evenals de niet voltooide schalken aan de binnenzijde, op wijst dat er plannen waren (die evenwel nooit uitgevoerd werden) om de kerkrimte van stenen gewelven te voorzien. De beren aan de zuidzijde van de kerk zijn weggebroken toen de zuidbeuk met drie (en bij de uitbreiding over de gehele westzijde), later met vier dwarskapellen werd gerealiseerd. Aan de buitenzijde ontving de verder eenvoudige kloosterkerk een opmerkelijke versiering. Het koor en de zuidelijke gevel

Interieur van de Jacobijnerkerk met gezicht op het orgel, dat door Christiaan Müller rond 1725 werd gebouwd. Het oorspronkelijke, 16de eeuwse orgel bevindt zich in de Westerkerk te Amsterdam. Aan de rechterzijde van deze foto ziet men de zuilenrij, die het schip scheidt van de noordbeuk. ▶

kregen een decoratief fries onder de kapvoet. Dit is bij het koor en de eerste twee traveeën gevormd door gebakken stenen van ruim 30 cm in het vierkant, 9 cm dik en voorzien van een spitsboogmotief met cirkels. In de andere traveeën bevindt zich een van de straat af niet zichtbaar fries dat uit bakstenen bestaat. De noordmuur is gesloten gebleven, maar wel waren er beneden vier grote en diepe nissen gemaakt die in de zuidelijke arm van de vierkante kloostergang uitstaken. Het waren nissen van altaren waarbij de gewijde kloosterlingen hun stille missen konden lezen. Boven dit stuk kloostergang bevond zich een langgerekte zaal, mogelijk de slaapzaal (het dormitorium).

Het houten tongewelf van het schip (dat op-

Een blik op het vijfzijdige koor van de Jacobijnerkerk. Naar voorbeeld van de hoofdkerk der Dominicanen, de St. Romain te Toulouse, bestonden dit soort kerken uit twee beuken met één gemeenschappelijk koor.

valt door de zeer gedrukte vorm onder de merkwaardige en uit twee verschillende periodes daterende kapconstructie) waarvan de vroegste gedeelten van omstreeks 1300 moeten dateren, is beschilderd. Van die beschildering is ondanks vele herstellingen en veranderingen nog bijna de helft overgebleven. Op een van de gewelvvakken is nog een centrale voorstelling aanwezig: een madonna in een stralenkrans met twee engelen die een kroon ophouden.

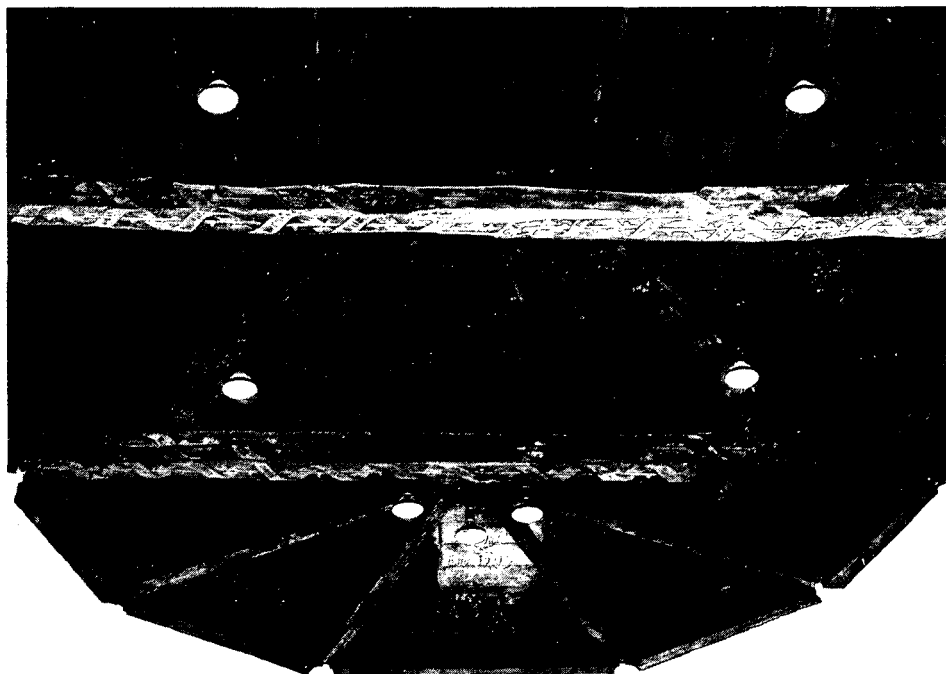
DE 15DE EEUWSE VERBOUWINGEN

De hervorming aan het einde van de 15de eeuw resulteerde in een opleving van het

kloosterleven en een toename van bouwactiviteiten. Toen werden de drie westelijke traveeën aan de zuidzijde uitgebreid met drie diepe kapellen die onderling verbonden waren en gemetselde scheibogen als grenzen kregen. De steen van de weggebroken gedeeltes van de zuidmuur werd hergebruikt voor het muurwerk van de kapellen waardoor deze merkwaardig onregelmatige en onderling verschillende geledingen kregen. De ramen en steunberen zijn niet alleen onregelmatig maar ook de geveltoppen met blindnissen verschillen onderling.

De noordbeuk werd ter plaatse van de twee meest oostelijke traveeën in het laatste

Het houten tongewelf van het schip, waarvan ondanks de vele herstellingen nog ongeveer de helft van de schilderingen zijn bewaard.

kwart van de 15de eeuw gescheiden van het priesterkoor door het dicht metselen van de scheibogen. De hierdoor ontstane ruimte in de noordbeuk was door vier gewelven in twee verdiepingen gedeeld. De ruimte op de begane grond werd ingericht tot sacristie, terwijl de eerste verdieping in gebruik kwam als nachtkoor.

Dit koor stond in verbinding met het hoofdkoor door zes kleine vensteropeningen. De begane grond werd vanaf de reformatie als consistoriekamer gebruikt. De laatste grote uitbreiding vond rond 1500 plaats toen aan de westzijde het gebouw over de gehele breedte met één travee verlengd werd. Hiervoor moest de bestaande westgevel worden afgebroken: deze werd een aantal meters naar het westen toe opnieuw opgetrokken. Deze westgevel bestaat uit een fraai geprofileerde topgevel die begrensd wordt door twee driemaal versneden steunberen met onderin beeldnisjes. In het rechthoekige gevelveld en onder een kielboog is in het midden een ingangspartij aangebracht.

De torenloze Jacobijnerkerk kreeg vermoedelijk aan het einde van de 15de eeuw een angelustorentje boven de scheiding tussen schip en koor. Het was een houten dakruiter waarvan de zes stijlen kwamen te rusten op balken en hulpspanen. Het torentje kreeg een scherpe, vermoedelijk ingesnoerde naaldspits. Een dergelijke naaldspits verving bij de laatste restauratie het in 1831 aangebrachte en voor Leeuwarden kenmerkende koepeltje.

DE 16DE EEUW

In het begin van de zestiende eeuw werd in de hoek van de zuidbeuk en het koor een sacristie gebouwd. Deze bestaat uit twee rechthoekige traveeën met aan de oostzijde een onregelmatige sluiting en is opgetrokken in een kleinere steen (rooswinkel) dan de middeleeuwse kloostermop. Binnen is de ruimte gedekt voor een dubbel laatgotisch netgewelf dat op gebeeldhouwde kraagstenen rust.

Nadat de kerk voor een periode van twintig weken bezit was van de hervormden kwam zij in 1570 eveneens voor een korte periode weer in handen van de monniken. In de zuidbeuk van de kerk werden toen zeven muurschilderingen (secco) aangebracht: zes apostelen en een madonna.

Een lang leven waren deze schilderijen niet beschoren want tien jaar later namen de hervormden definitief bezit van de kerk. De schilderijen en alles wat verder nog op de muren aan het 'paapse' herinnerde werd overgekalkt.

TWEE ORGELS

Het al uit de 16de eeuw daterende orgel verhuisde in 1724 naar de Westerkerk te Amsterdam en de magistraat van Leeuwarden sloot met de Amsterdamse orgelbouwer Christiaan Müller een contract om een nieuw orgel voor de Jacobijnerkerk te bou-

wen. Drie jaar later was het instrument met beeldhouwwerk van Jacob Bruinsma (de engelen) en Gerbrand van der Haven (de beelden van geloof, hoop en liefde) gereed. In 1851 en 1883 is het instrument gerestaureerd en op verschillende punten veranderd. Het onlangs gerestaureerde orgel dat met o.a. dat van Amsterdam en Breda tot de fraaiste van Nederland behoort, telt met vier klavieren thans 38 stemmen.

In de zeventiende eeuw zijn verschillende gestoelten van stadhouderlijke families en

colleges in de kerk tot stand gekomen. In de 19de eeuw zijn ter vergroting van de capaciteit galerijen (kraken) aangebracht. Toen werd de kerk met cement bepleisterd, de noordwand met steenkoolteer besmeerd en werden de ingangspartijen veranderd. De kerk had nu een sterk neoclassicistisch in- en exterieur gekregen, dat tijdens de jongste restauratie van 1972-1978 vrijwel geheel ongedaan is gemaakt. Een van de grootste monumenten uit de vroegste geschiedenis van de stad Leeuwarden roept nu weer de sfeer op van de middeleeuwse kloosterkerk.

Gezicht op de zuidzijde van de kerk. Aanvankelijk bezat de kerk geen toren; aan het eind van de 15de eeuw werd het angelustorentje boven de scheiding tussen schip en koor aangebracht. De bij de restauratie in 1831 aangebrachte naaldspits is een reconstructie van de oorspronkelijke, zoals is te zien op de plattegrond van de stad.

Gezicht op de westgevel. Deze westelijke travé werd in de 16de eeuw aangebracht. Foto's Monumentenzorg Leeuwarden.

